

УДК 373.29

DOI <https://doi.org/10.37915/pa.vi47.149>

Карпенко О. Є.,
orcid.org/0000-0003-1841-882X

НАСИЛЬСТВО В СІМ'Ї: СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ

У статті розкрито зміст поняття «насильство в сім'ї», схарактеризовано його види. Узагальнено ознаки насильства, які можуть бути різними, але кожна з них порушує психологічну атмосферу у сім'ї, злагоду, гармонію у стосунках між батьками і дітьми, спричинює злочинність у суспільстві. Фізичне насильство передбачає жорстоке поводження, навмисну поведінку, що створює ризик нанесення тілесних ушкоджень незалежно від того, відбулося воно чи ні. Психологічне насильство включає погрози та примус, залякування, емоційне насильство (звинувачення, приниження, маніпуляції почуттям провини). Це послаблює самооцінку та гідність дитини, і потерпіла сторона відчувається більше травмованою, ніж якби з неї знущалися фізично. Дитина переживає патологічне середовище насильства, хронічні травми в сім'ї, де панує постійний терор і де глибоко порушені нормальні стосунки з батьками. У таких дітей слабим є стихійне бажання вчитися і творити, характерне для успішних людей.

Проблема насильства у сім'ї є глобальною, торкається кожного суспільства, тому потребує вирішення не тільки на рівні сім'ї, а й держави. Це зумовлено тим, що від фізичного і духовного благополуччя родини залежить благополуччя і розвиток держави і суспільства. Переживання насильства дає простір відчувати багато важких для дитини емоцій і певним чином провокує розвиток багатьох деструктивних форм поведінки. Коли сім'я є місцем, де дитина вперше переживає насильство, вона узагальнює і проєктує модель своєї агресивної сім'ї на інші соціальні ситуації та інституції (школа, середовище однокласників). Наслідки насильства у вигляді низької самооцінки змушують дитину почуватися невпевнено і не вірити у свої здібності та можливості. Потрапивши у складну ситуацію, вона очікує на невдачі, а не на успіх. Наслідки переживання насильства у вигляді почуття провини, заниженої самооцінки, неадекватної самооцінки особливо значущі для подальшого функціонування дорослої особи.

Ключові слова: сім'я, дитина, насильство, види насильства, патологічне середовище сім'ї, виховання, формування особистості.

Постановка проблеми. Сім'я – це перше і найважливіше виховне середовище, в якому формується та розвивається особистість молодшої людини. У родині прищеплюються моральні та національні цінності, формується духовна сфера, основи буття людини. Виховний вплив сім'ї реалізується двоюко: як свідоме виховне діяльність та у спонтанний спосіб – у процесі повсякденного життя, головним чином через взаємовідносини батьків. Батьки, оцінюючи поведінку дитини, очікуючи від неї певної моделі поведінки, формують у неї специфічне емоційне ставлення до самої себе. Від позитивної психологічної атмосфери у сім'ї залежить моральний клімат у суспільстві.

Сьогодні сім'я зазнає численних зовнішніх впливів, що пов'язано з різними подіями та перетвореннями на багатьох рівнях, зокрема інтенсивними трансформаціями, зумовленими соціальними змінами. Зменшується кількість членів родини, змінюється її внутрішня структура, взаємні домовленості та позиції окремих членів сім'ї.

У наш час, в умовах порушення аксіологічних основ людства, переоцінюється значення сім'ї, сам сенс її існування як базового інституту суспільства. У багатьох

родинах відмовляються від традиційних порядків та цінностей, але нові не створюються. Все це може призвести до небажаних явищ, зокрема – до домашнього насильства.

Аналіз досліджень. Ролі сім'ї у вихованні дітей присвячено чимало публікацій (Т. Завгородня, О. Карпенко, В. Костів, Т. Пантюк, М. Стельмахович, А. Федорович, М. Чепіль, М. Ярушак). Проблему насильства як соціального явища у державі, характеристику нормативно-правових актів попередження насильства у сім'ї розкривають А. Гусейнов, В. Губін, А. Ковальов. Соціально-правову сутність насильства у сім'ї, засоби протидії насильству в Україні досліджують О. Мірошниченко та Т. Михайліна. Шляхи попередження насильства у сім'ї висвітлює Г. Христова. Правові, психологічні, соціальні, медичні аспекти попередження сімейного насильства в Україні розкрито у низці публікацій В. Бондаревської, О. Кочмиріовської, Г. Лактіоноватої. Однак соціально-педагогічні аспекти цієї проблеми потребують більш детального висвітлення.

Мета статті – розкрити сутність насильства у сім'ї, схарактеризувати його види та узагальнити ознаки виникнення насильства, яке порушує психологічну атмосферу в родині, злагодю, гармонію у стосунках між батьками і дітьми, спричинює злочинність у суспільстві.

Виклад основного матеріалу. В Україні проблема насильства у сім'ї є актуальною, виявити її реальні прояви досить складно. Не завжди жертви родинного насильства звертаються до правоохоронних органів, тому статистичні дані є відносними. Насильство в сім'ї є досить часто прихованим. З юридичної точки зору, насильство в сім'ї є розповсюдженою формою порушення прав людини, «супроводжується агресією, приниженням та жорсткою поведінкою» [3, с. 42].

У зарубіжній та вітчизняній психолого-педагогічній літературі поняття «насильство» має різне тлумачення. Це фізична перевага, яка використовується для незаконних дій, скоєних проти когось, незаконно нав'язана влада, панування [10], це всі випадкові дії, які загрожують особистій свободі особи або завдають фізичну чи психічну шкоду людині, що виходить за рамки соціальних правил взаємовідносин [9].

В «Українському педагогічному словнику» та «Психологічній енциклопедії» це поняття відсутнє. В «Енциклопедії освіти» воно трактується як «жорстоке поведіння й нехтування дітьми, яке на сьогодні є однією з найважливіших проблем суспільного здоров'я і провідною причиною дитячого травматизму й дитячої смертності у багатьох країнах» [2, с. 546].

У науковій літературі виокремлено такі види насильства у сім'ї: фізичне, сексуальне, психологічне, емоційне, економічне, ізоляція, погроза, зневажання тощо. У Законі України «Про попередження насильства в сім'ї» (стаття 1) виділено чотири види насильства у сім'ї: фізичне, психологічне, сексуальне, економічне [1].

Фізичне насильство – це жорстоке поведіння, навмисна поведінка, яка несе за собою ризик нанесення тілесних ушкоджень незалежно від того, відбулося воно чи ні. Формами фізичного насильства є смикання за волосся, штовхання, припікання цигаркою, удари ногою, удари кулаками ляпаси, плювки, спроби задушити, викручування рук, кидання предметами та ін. При характеристиці насильства враховуються не лише його ознаки, а й наслідки у вигляді тілесних ушкоджень і показання до консультації та лікування. Йдеться не лише про прямі травми у вигляді переломів, синців, контузій, а й про довгострокові наслідки для здоров'я. Наприклад, виявляється, що жертви насильства зазвичай не користуються медичною допомогою під час вагітності, часто страждають на викидні або передчасні пологи, а їхні діти народжуються з низькою вагою [4; 7].

Психологічне насильство включає погрози та примус, залякування, емоційне насильство (звинувачення, приниження, маніпуляції почуттям провини), словесне насильство, провокування психічних захворювань; ізоляцію через контроль контактів з іншими людьми, заборону користуватися телефоном, автомобілем тощо, заборону виходити з дому; звинувачення у вчиненні насильства, заперечення та мінімізація

насильства, використання для здійснення контролю звинувачень у невиконанні батьківських обов'язків і погрози позбавлення батьківських прав, викрадення та затримання дітей, вороже ставлення дітей до матері чи батька; використання позиції чоловіка, наприклад, зневажливе ставлення до партнерки як до «служниці», прийняття важливих рішень без рівної участі іншої людини, жорстке визначення ролей чоловіка та жінки, поведінка як «господаря будинку», фінансові утиски (забирання грошей, контроль їх витрат, виділення занадто малої суми на прожиття та інше). Психічне насильство може базуватися також на принципі знищення предметів, що мають певну цінність для жертви, навмисної агресії проти улюблених домашніх тварин. Психологічне насильство в партнерських стосунках виглядає як сімейний терор. Воно вказує на те, що існує збіг між ситуацією домашнього насильства та ситуацією заручників, утримуваних терористами.

Психологічними тортурами можуть бути охоплені не лише скривджені жінки, а також інші жертви домашнього насильства. Психологічні тортури передбачають ізоляцію жертви, ослаблення її шляхом позбавлення їжі та сну; монополізацію сприйняття; загрозу заподіяння шкоди їй або її родичам; приниження за допомогою окриків, словесної агресії, примус до покори; використання наркотиків та алкоголю для впливу на стан її свідомості та контроль над її розумом.

Психологічне насильство у родині трапляється досить часто і його важко довести. Це послаблює самооцінку та гідність дитини, і потерпіла сторона вважає, що більше поранена, ніж якби з неї знущалися фізично. Іноді це применшується і трактується як форма негативної вербальної взаємодії між партнерами, наприклад, сварка. Однак насильство відрізняється від неї своєю інтенсивністю та обсягом.

Сексуальне насильство діагностується навіть рідше, ніж фізичне. У недалекому минулому не згадувалося про сексуальне насильство в контексті подружніх стосунків. Застосування чоловіком сили для здійснення статевого акту було легалізовано юридично та соціально. Лише у 1980-х роках у США згвалтування у шлюбі було визнано злочином у більшості штатів [11]. Сексуальне насильство засноване на примушенні людини до сексу: здійснення статевого акту проти її волі або коли людина неприємна чи боїться відмовити. Тиск на жертву може базуватися на безпосередньому застосуванні фізичної сили, на емоційному шантажі, на погрозах фізичної розправи. Сексуальне насильство поєднується з фізичним та психічним. Іноді жінки змушені дозволяти статеві контакти, щоб уникнути побиття. Сексуальне насильство включає згвалтування, примушування до анального чи орального сексу чи до статевого акту в присутності інших людей, а також фото- чи відео- зйомки проти волі партнера, примусове використання предметів, які вставляються у піхву або задній прохід, примушування до перегляду порнографічних фотографій чи відео та інше [5].

Дитина переживає патологічне середовище насильства, хронічні травми в сім'ї, де панує постійний терор і де глибоко порушені звичайні стосунки з вихователями. У дітей, які виростають в умовах домінування тирана, розвивається хвороблива прихильність до тих, хто знущається над ними та нехтує ними; прихильність, від якої вони не хочуть відмовлятися навіть ціною власного щастя, власної реальності, власного життя. Такі особи описують знуцання, подібні до методів в'язничного терору. Це не тільки сексуальне насильство, а й інші жорстокі втручання у функції організму: недосипання, вимушене голодування чи примусове годування, клізми, тривалий вплив холоду тощо. Декому здається, що їх справді ув'язнили, зв'язали або зачинили в камері чи льоху.

Патологічне середовище в дитинстві змушує розвивати надзвичайні навички, як корисні, так і руйнівні. Це призводить до появи ненормальних станів свідомості, при яких немає звичайних взаємозв'язків між тілом і розумом, реальністю та уявою, знаннями та пам'яттю. Психологи описують багато характерних симптомів: напади істерії, амнезії, анорексії, суїцидальні нахили, дисфункції статевої сфери, порушення

інтимних стосунків у зрілому віці, фрагментація особистості (порушення деяких аспектів особистості, надзвичайна сила інших).

У дитини, яка виховується в патологічному середовищі, розвивається надзвичайна здатність бачити попереджувальні ознаки нападу. Коли діти, які зазнають жорстокого поводження, сприймають сигнал небезпеки, їхній захист полягає у тому, щоб уникнути тирана або спробувати його задобрити (тікає з дому). Такі діти завмирають у русі, туляться в клубок, тримають міміку байдужою, незважаючи на те, що перебувають у стані сильного збудження. Це викликає характерний стан «застиглої пильності», що просочується зсередини. Якщо втеча неможлива, діти намагаються заспокоїти переслідувача, демонструючи автоматичний послух [6, с. 47–48].

Наслідки шкідливої поведінки батьків щодо своїх дітей надзвичайно широкі та постійні. Потреба в освоєнні нових навичок та вирішенні проблем є загрозою для тендітного «Я». У таких дітей стихійне бажання вчитися і творити, характерне для успішних людей, слабке. Деякі з них намагаються бути слухняними, чудово виконують свої обов'язки та досягають певних успіхів, щоб заперечувати свій негативний образ; інші обирають саморуйнівну поведінку. Наслідки переживання насильства у вигляді почуття провини, заниженої самооцінки, неадекватної самооцінки особливо значущі для подальшого функціонування дорослої особи. Ці наслідки можуть спричинити невдачі у побудові конструктивних соціальних відносин, а також у виконанні родинних, батьківських чи професійних ролей.

Дезорганізації сім'ї та її розпаду часто передують низка дуже гострих конфліктів, які приносять страждання її членам [8, с. 105]. Її довговічності та загрожують численні патологічні явища, такі як: алкоголізм, наркоманія, злочинність тощо. Проте, насильство відбувається не лише в алкогольних або бідних сім'ях (хоча такий стереотип функціонує в нашому суспільстві). Можна зробити висновок, що насильство посилюється вищезазначеними явищами, безсумнівно, особливо в неорганізованих та дисфункціональних сім'ях, а також у тих, хто постраждав від безробіття та бідності. Основними причинами дезорганізації сім'ї, що може призвести до домашнього насильства, є такі: процеси індустріалізації та урбанізації, надмірність роботи жінок поза домом, розвиток великих міст, особливе столичне середовище (сприяння анонімності людей та сім'ї), зростання всіх видів соціальної мобільності, розвиток служб, що замінюють сім'ю, зради і розчарування у шлюбі, підозри у шахрайстві, алкоголізмі та наркоманії, дезорганізація у сфері професійної діяльності (наприклад, відсутність постійних джерел доходу), хвороби одного з партнерів (психосоматичні захворювання, неврози, психози та характеропатії) [12, с. 230–231]. Наведені причини взаємно перекриваються і перегукуються, впливаючи тим самим на явище насильства.

Культурні детермінанти ставлення до жінок також мають великий вплив на явище насильства. Це свідчить, що віра в природний порядок та ієрархію влади у шлюбах, традицію, за якою жінки є покірними та підлеглими, а також терпимість до насильства та брутальної фізичної сили уможлиблює багаторічне існування насильства і пояснюють значно більшу кількість жертв насильства серед жінок, ніж серед чоловіків.

Цього можна уникнути, запровадивши в школах заняття, під час яких дітей навчали б, як не стати винуватцями чи жертвами насильства в майбутньому, з особливим акцентом на подоланні складних ситуацій. Більше того, рекомендується включати обов'язкові заняття з етики для всіх учнів з метою формування належних установок на моральну поведінку та пробудження самооцінки (гідності), що дозволить їм нормально сприймати суб'єктивність інших. Пробудження моральної чутливості у дітей щодо себе призводить до одночасної чуйності до інших. Багато в галузі запобігання насильству може зробити жіночий рух, спрямований на знищення шкідливих гендерних стереотипів, що досі поширені у суспільстві. Для усунення загальної дискримінації жінок та забезпечення справжньої рівності їх із чоловіками мають багато зробити влада та суспільство. На нашу думку, лише фактична рівність жінок та чоловіків у всіх сферах життя, що має забезпечуватися не тільки

конституційними правами, а й піднесенням освітньо-виховної роботи, сприятиме зменшенню злочинів проти жінок та зменшенню кількості винних.

Багаторазове переживання травми, отриманої від дорослих у дитячі роки, руйнує вже сформовану особистість. Дитина, яка потрапила в жорстоке середовище, стикається з жахливим завданням прийняття. Вона повинна знайти спосіб зберегти довіру до людей, яким не можна довіряти, почуватись у безпеці в небезпечній ситуації, відчувати контроль у абсолютно непередбачуваних умовах, відчувати силу перед повною безпомічністю. Ще не в змозі подбати про власні потреби чи захиститися, дитина повинна компенсувати відсутність допомоги та захисту дорослих єдиним доступним інструментом – незрілою системою психічного захисту.

Висновки. Проблема насильства у сім'ї є глобальною, торкається кожного суспільства. Форми насильства та їх причини можуть бути різними, але кожна з них порушує психологічну атмосферу у сім'ї, злагодю, гармонію у стосунках між батьками і дітьми, спричинює злочинність у суспільстві. Проблема насильства у сім'ї потребує вирішення не тільки на рівні сім'ї, а й держави. Це зумовлено тим, що від фізичного і духовного благополуччя сім'ї залежить благополуччя і розвиток держави і суспільства. Переживання насильства дає простір для емоцій, важких для дитини, і певним чином змушує розвивати багато деструктивних форм поведінки. Коли сім'я є місцем, де дитина вперше переживає насильство, вона екстраполює модель своєї агресивної сім'ї на інші соціальні ситуації та інституції (школа, середовище однолітків). Наслідки насильства у вигляді низької самооцінки змушують дитину почуватись невпевнено і не вірити у свої здібності та можливості. Потрапивши у складну ситуацію, вона очікує невдачі, а не успіху. В результаті дитина часто не може вчитися самостійно, виявляє слабку активність у школі.

Перспективним напрямом подальших наукових студій є вивчення самооцінки дітей, що зазнали насильства у сім'ї.

Список використаних джерел:

1. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15.11.2001 р., № 2789 (із змінами, внесеними згідно із Законом № 609-V від 07.02.2007). *Відомості Верховної ради України*. 2007. № 15. С. 194.
2. *Енциклопедія освіти* / гол. ред. В. Кремень. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
3. Мірошниченко О., Михайліна Т. Насильство в сім'ї: соціально-правова сутність та засоби протидії. *Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса*. 2016. № 8. Т. 2. С. 42–47.
4. Христова Г. О. Насильство в сім'ї та шляхи його попередження: законодавчий аспект. URL: www.khpg.org/ru/index.php?id=1215440842
5. Bandura-Madej W., Dobrzyńska-Mesterhazy A. *Przemoc w rodzinie, interwencja kryzysowa i psychoterapia*. Kraków: Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2000. 116 s.
6. Herman J. L. *Przemoc – uraz psychiczny i powrót do równowagi*, Gdańsk: Gdańskie Wyd. Psychologiczne, 1998. 279 s.
7. Kantor G.K., Jasiński J.L. Dynamics and risk factors in partner violence, [w:] *Partner violence: A comprehensive review of 20 years of research* / Red. Jasiński J.L., Williams L.M, London: Sage Publications, 1998. S. 1–44.
8. Mazur J. *Przemoc w rodzinie. Teoria rzeczywistości*, Warszawa: Żak, 2002. 204 s.
9. Pospiszył I. *Przemoc w rodzinie*. Warszawa: Wyd. Szkolne i Pedagogiczne, 1994. 275 s.
10. *Słownik języka Polskiego* / Red. Szymczak M. Wyd. VIII. T.II. Warszawa: PWN, 1993. 1087.
11. Straus M. Conceptualization and measurement of battering: implications for public policy. In: *Woman Battering: Policy Responses* / Red. M. Steinman. Cincinnati: Anderson Publishing, 1991. Pp. 19–47.
12. Tyszka Z. *Socjologia rodziny*. Warszawa: PWN, 1976. 246 s.

Referenses:

1. Law of Ukraine On Prevention of Domestic Violence from November 15 2001, № 2789 (as amended in accordance with Law № 609-V of 2007, February 7). *Vidomosti Verkhovnoyi rady Ukrainy*, 15, 194 [in Ukrainian].

2. Kremen, V. (2008). *Entsyklopediia osvity* [Encyclopedia of Education]. Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].
3. Miroschnychenko, O., & Mikhailina, T. (2016). *Nasylstvo v simi: sotsialno-pravova sutnist ta zasoby protydii* [Domestic violence: socio-legal essence and means of counteraction]. *Visnyk studentskoho nakovoho tovarystva DonNU imeni Vasylia Stusa*, 8 (2), 42–47 [in Ukrainian].
4. Khrystova, H. *Nasylstvo v simi ta shliakhy yoho poperedzhennia: zakonodavchy aspekt* [Domestic violence and ways to prevent it: legislative aspect]. Retrieved from www.khpg.org/ru/index.php?id=1215440842 [in Ukrainian].
5. Bandura-Madej, W., & Dobrzyńska-Mesterhazy, A. (2000). *Przemoc w rodzinie, interwencja kryzysowa i psychoterapia* [Domestic violence, crisis intervention and psychotherapy]. Kraków: Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego [in Polish].
6. Herman, J. (1998). *Przemoc – uraz psychiczny i powrót do równowagi* [Violence – psychological trauma and recovery]. Gdańsk: Gdańskie Wyd. Psychologiczne [in Polish].
7. Kantor, G., & Jasiński, J. (1998). Dynamics and risk factors in partner violence. In *Partner violence: A comprehensive review of 20 years of research* (pp. 1–44). London: Sage Publications [in English].
8. Mazur, J. (2002). *Przemoc w rodzinie. Teoria rzeczywistości* [Violence in the family. The theory of reality]. Warszawa: Żak [in Polish].
9. Pospiszyl, I. (1994). *Przemoc w rodzinie* [Violence in the family]. Warszawa: Wyd. Szkolne i Pedagogiczne [in Polish].
10. Szymczak, M. (Ed.). (1993). *Słownik języka Polskiego* [Polish dictionary]. (Vol. 41). Warszawa: PWN [in Polish].
11. Straus, M. (1991). Conceptualization and measurement of battering: implications for public policy. In *Woman Battering: Policy Responses* (pp. 19–47). Cincinnati: Anderson Publishing [in English].
12. Tyszka, Z. (1976). *Socjologia rodziny* [Family sociology]. Warszawa: PWN [in Polish].

Karpenko O. Ye,

orcid.org/0000-0003-1841-882X

DOMESTIC VIOLENCE: SOCIO-PEDAGOGICAL ASPECTS

The article clarifies the meaning of the concept “domestic violence” and describes its types. The attributes of violence are generalized, which may be different, but each of them aggravates the psychological atmosphere in the family, the harmony in the relationship between the parents and children, and causes crime in the society. Physical violence involves abuse, i. e. intentional behaviour, which carries the risk of bodily harm, whether or not it occurs. Psychological violence includes threats and coercion, intimidation, emotional violence - accusations, humiliation, manipulation of guilt. This lowers the child’s self-esteem and dignity, and the victims say that they are more injured than if they had been physically abused. The child experiences a pathological environment of violence, and a chronic trauma in a family where there is constant terror and where the normal relationship with parents is significantly broken. Such children have a weak spontaneous desire to learn and create, which is characteristic of successful people.

The problem of domestic violence is global, affecting every society. The problem of domestic violence needs to be addressed not only at the family level, but also at the government level. This is due to the fact that the well-being and development of the state and society depend on the physical and spiritual well-being of the family. Experiencing violence the child feels a lot of emotions that are difficult for it, and in a way causes many destructive forms of behaviour. When the family is the place where the children first experience violence, they generalize the model of their aggressive family to other social situations and institutions (school, peer environment). The consequences of violence in the form of low self-esteem make the children feel insecure and disbelieve in their abilities and capabilities. Once in a difficult situation, they expect failure, not success. The consequences of experiencing violence in the form of guilt, low self-esteem, inadequate self-esteem are especially significant for the further functioning of the adult.

Key words: family, child, violence, types of violence, pathological family environment, upbringing, personality formation.

Дата надходження статті: 17.12 2020 р.

Рецензент: доктор педагогічних наук, професор Кобрій О. М.